

Hopen op herstel of geloven in gebrokenheid

R.Ruard Ganzevoort

Published in: *Heelt de tijd de wonden? Over trauma en pastoraat*. (Pastoraal Cahier 11), Wolfheze: Afdeling Geestelijke Verzorging De Gelderse Roos, 2000, 23-32.

In de korte toelichting in het programmaboekje is de titel van mijn bijdrage op een heel bepaalde manier ingekleurd. Ik sta daar even bij stil, omdat het vergaande consequenties zal hebben voor de rest van mijn verhaal. Ik heb het in de definitieve ondertitel als volgt verwoord: theologie vanuit het perspectief van getraumatiseerde mensen. Daarmee heb ik vrij radicaal een bepaald gezichtspunt gekozen. Radicaler dan in de vraag van het programmaboekje. Daar stond: hoe kunnen wij, denkend vanuit het perspectief van degene die slachtoffer of overlevende van een trauma is, ons theologisch verhouden tot thema's en geloofswaarden als... Maar in die vraag zit een bijzondere spanning, die van belang is voor ons gesprek. Het onderwerp van de zin is 'wij'. Het perspectief is dat van getraumatiseerde mensen. De eerste vraag die ons moet bezighouden is dan ook wat de verhouding is tussen die 'wij' en die getraumatiseerde mensen.

De twee vallen niet zomaar samen. In de eerste plaats omdat we zoals we hier zitten natuurlijk wel allemaal onze levensgeschiedenis hebben, maar toch niet allemaal direct onder de noemer 'getraumatiseerd' vallen. In de tweede plaats omdat we hier in elk geval in een andere hoedanigheid zijn, namelijk als pastor of hulpverlener. Zelfs wanneer we ook getraumatiseerde mensen zijn, we zitten hier als professionals. Dat geeft iets paradoxaals aan het onderwerp: 'wij' willen nadenken vanuit het perspectief van getraumatiseerde mensen. Maar dat is niet ons perspectief.

Dat brengt me bij twee punten die voor een theologische doordenking noodzakelijk zijn. In de eerste plaats de stelling dat elke theologie door het ingenomen perspectief bepaald is. In de tweede plaats de vraag wat het perspectief is enerzijds van pastores en hulpverleners, anderzijds van getraumatiseerde mensen. Daarna kom ik bij de spanning tussen het hopen op herstel en het geloven in gebrokenheid.

THEOLOGIE EN PERSPECTIEF

Voordat de hulpverleners onder ons afhaken, ik denk bij theologie niet alleen aan de beroepstheologen. Zo wordt het woord wel vaak gebruikt: een afgebakende groep mensen die als roeping of beroep, wetenschappelijk of ambtelijk, bezig zijn met de geheimenissen van het geloof. Ik zet lager in, namelijk bij de zingeving van

gewone mensen, of ze nu in het dagelijks leven van beroep theoloog, timmerman of therapeut zijn. Mensen geven zin aan hun leven. Dat kan de vorm krijgen van spiritualiteit. Daarmee bedoel ik zingeving aan de binnenkant van de materiële werkelijkheid. Zeg maar: de geestelijke werkelijkheid. Als het daarbij komt tot een betrokkenheid op God, een geraakt en aangesproken zijn, dan noem ik dat geloof. Welnu, theologie heeft voor mij te maken met het systematisch reflecteren op de sporen van God in deze wereld, in onze zingeving en ervaring. Een systematiseren van en reflecteren op geloof.

De rol van zingeving en geloof is verschillend in de diverse visies op hulpverlening. Ook de manier waarop therapeuten daar - vermijdend, bestrijdend, belijdend of begeleidend - mee omgaan¹. Toch is bij elke houding van de therapeut en bij elke psychologische of psychotherapeutische school sprake van een zekere impliciete theologie. Don Browning heeft dat voor een aantal scholen laten zien door met name te vragen naar de ethische en metafysische horizon, de impliciete verwachtingen, plichten en de metaforen die het mensbeeld en de theorie sturen. Browning beschrijft dan hoe psychotherapie gedragen wordt door de filosofische, morele en - inderdaad - theologische apriori's².

Als wetenschappelijk vaktheoloog is het mijn eerste taak om de meestal impliciete theologie van gelovigen en ongelovigen, pastores en hulpverleners te expliciteren. Daarna komt de vraag hoe die verschillende theologieën met elkaar in gesprek kunnen worden gebracht en hoe die theologieën gewaardeerd moeten worden.

Elke theologie wordt door het ingenomen perspectief bepaald. Het is in het dagelijks leven een bekend fenomeen. 'Zie je die toren daar in de verte?' 'Nee, niet zo goed.' 'Schuif een stukje op, hier zie je het beter.' Wat je al dan niet kunt zien hangt tenminste voor een deel af van de positie die je hebt ingenomen. We kunnen de metafoor uitbreiden naar de kwaliteit van iemands ogen, de bril, de obstakels enzovoorts, maar de positie of het standpunt bepaalt primair het perspectief. Vaak zonder dat we het ons bewust zijn. We doen immers alsof we feiten en objectieve gegevens beschrijven, terwijl we eigenlijk een bepaalde visie verwoorden.

Binnen de theologie is uit verschillende hoeken aandacht gevraagd voor dit gegeven. Zo hebben feministische theologen beklemtoond dat de meeste gangbare theologie bij uitstek manentheologie is. Theologen waren meestal mannen, en ze hadden niet door dat ze vanuit een bepaalde positie leefden en dachten. Meestal waren en zijn de dominees en invloedrijke theologen blanke heteroseksuele mannen van middelbare leeftijd met een bovengemiddeld inkomen en aanzien. En meestal zijn ze zich niet bewust dat dat hun beeld bepaalt. Natuurlijk, ze hebben wel door dat zwarten, homo's, vrouwen, jongeren en bejaarden, armen en misdeelden een ander, wat verwrongen, vertekend beeld van de werkelijkheid hebben. Maar dat zijn dan ook minderheidsgroeperingen die vanuit een specifiek punt naar de wereld kijken. Het is moeilijk je eigen visie als een beperkt perspectief te beschouwen, vooral wanneer je behoort tot de sterke meerderheid.

In pastoraat en geestelijke gezondheidszorg is dat een belangrijk gegeven dat niet altijd voldoende aandacht krijgt. Het is niet eenvoudig om te beseffen hoezeer ons eigen denken, geloven, functioneren bepaald is door het ingenomen perspectief en hoezeer dat voortvloeit uit de positie die we innemen. Als we het vandaag hebben over theologie vanuit het perspectief van getraumatiseerde mensen, dan maken we onherroepelijk denkfouten als we ons niet bewust zijn van ons eigen perspectief als pastor of hulpverlener. Daar wil ik dan ook eerst op ingaan.

HET PERSPECTIEF VAN PASTOR EN HULPVERLENER

Ik beseef overigens dat ik dat alleen generaliserend kan doen. Ik ken u niet persoonlijk en weet niet hoe u zelf in het leven staat of uw werk ziet en doet. U zult het mij hopelijk dan ook niet te zeer kwalijk nemen als ik schoenen beschrijf die u niet passen. Mijn enige hoop is dat het u helpt om even naar beneden te kijken, naar uw eigen schoenen en de plek waar ze staan.

Als ik me bij het perspectief van pastor en hulpverlener beperk tot een enkel punt dat mij van belang lijkt, dan wil ik het graag hebben over haar of zijn macht en over het streven naar herstel. Ik kies voor die twee punten omdat we ze waarschijnlijk minder bewust zijn in het denken over onszelf, terwijl ze bovendien fundamenteel zijn in het omgaan met trauma.

Ik begin bij de macht van de pastor of de hulpverlener. Onder macht versta ik het vermogen om (een deel van) het gedrag, de gevoelens en de gedachten van een ander te bepalen. Dat is een neutraal begrip. Macht kan zowel positief als negatief gebruikt worden, tot heil en tot onheil van de ander. Vaak zijn pastores en hulpverleners zich niet bewust van de macht die zij bezitten. Meestal zullen zij er niet op uit zijn die macht negatief te gebruiken. Soms kiezen zij zelfs expliciet voor een onmachtige houding. In een postmoderne wereld met steeds mondiger mensen is de macht van pastores en hulpverleners bovendien ook wel wat kleiner geworden.

Toch is die macht niet verdwenen. We hebben nog steeds een overwicht door onze positie en mogelijkheden. Voor hulpverleners - zeker in een institutionele setting - ligt die macht in een aantal zaken: hun professionaliteit, hun positie in het systeem van de instelling, het recht om de diagnose te stellen en mensen door te verwijzen dan wel een verwijzing tegen te houden, hun verbale vaardigheid, het beschikken over de locatie en de tijd van de hulpverleningsgesprekken, de macht van overdrachtssituaties en het vertrouwen dat hulpvragenden in de hulpverlener stellen of moeten stellen. Bij pastores gelden voor een deel dezelfde machtsfactoren. Hun specifieke macht ligt verder in hun symbolische positie dicht bij God, hun centrale positie in het religieuze netwerk van de kerk, en het recht om bijvoorbeeld in de kerkdiensten eenzijdig vast te stellen welke betekenis de gemeenteleden moeten zien in de bijbel en in de werkelijkheid van het menselijk bestaan.

Deze macht bepaalt mede het perspectief van pastor en hulpverlener. Het is zelfs denkbaar dat we de rol van pastor of hulpverlener prefereren vanwege die macht.

Anders gezegd: de spanning in het thema van mijn bijdrage is misschien wel een voortvloeiende van de machtspositie die we hebben. Verraadt het woordje 'wij' in de vraagstelling misschien dat we proberen onze eigen machtspositie onzichtbaar te maken in het denken over getraumatiseerde mensen? Wij, als pastores en hulpverleners, willen wel denken vanuit het perspectief van de getraumatiseerde, machteloos gemaakte mens. Maar willen we ook denken over onze eigen macht?

Het tweede punt dat ik aankondigde is het streven naar herstel. Waarschijnlijk zijn er velen onder ons die gekozen hebben voor hun beroep onder meer omdat ze iets voor anderen willen betekenen. We willen mensen helpen. En helpen betekent dan: waar mogelijk herstellen wat beschadigd is, zoeken wat verloren ging, enzovoorts. Dat is wat we noemen een deficiet-model van hulpverlening dat in pastoraat en psychotherapie gangbaar is³. Het lijkt of wij - min of meer objectief - vaststellen wat het probleem is, maar daarmee hebben we direct bepaald dat de therapeut of de pastor de expert is, dat de gesprekspartner beschadigd is, dat er gerepareerd moet worden enzovoorts⁴. Het is maar de vraag of we bij een diagnose - therapeutisch of pastoraal - echt iets zeggen over de innerlijke toestand van onze gesprekspartner⁵. Vaak zegt het meer van onze eigen positie en van de visie die wij hebben op de noodzakelijke voorwaarden voor een menswaardig bestaan.

Waarom zijn we zo uit op herstel? Misschien is het een dwaze vraag. Misschien is er ook geen ander antwoord op dan dat we denken dat het een logisch antwoord is op beschadiging. Of dat we mensen die lijden een beter deel gunnen. Maar dan nog dienen we ons af te vragen wat ons streven naar herstel betekent voor hoe we onze gesprekspartner zien. De kans is reëel dat we door ons streven naar herstel de ander in de eerste plaats zien als beschadigd. Dat heeft onherroepelijk gevolgen voor hoe de ander zichzelf ziet. Als wij -de deskundigen- het beeld in stand houden dat de ander beschadigd is, wie zal dat dan durven betwijfelen? Het kon wel eens zijn dat we door onze macht en ons streven naar herstel in een deficiet-model de ander slachtoffer houden.

Het is zinnig om op dit punt ook de ogen open te houden voor de invloeden van de cultuur om ons heen. In een tijd waar steeds meer maakbaar is in het menselijk bestaan is een geschonden of beschadigd leven een anomalie. Dat moet zo snel mogelijk worden gecorrigeerd. We nemen geen genoegen meer met scheve tanden, hangende wangen of een minder dan optimaal sociaal en psychisch functioneren. Ik hoop dat u mij niet verkeerd verstaat. Ik wil geen vergelijking trekken tussen scheve tanden en ernstige trauma's door oorlogen of seksueel geweld. De vergelijking ligt elders: in het onvermogen van onze samenleving om het geschonden leven te verstaan en te erkennen. Tegen die cultuur en dat onvermogen is elk slachtoffer, elk geschonden mens een profetische aanklacht⁶. Tegen de herstel-ideologie van Ratelband, Veronica en sommige gebedsgenezers in vind ik mijn inspiratie bij Jezus die na zijn opstanding uit de dood nog steeds aan zijn wonden herkend wordt.

HET PERSPECTIEF VAN GETRAUMATISEERDE MENSEN

Ik ga over naar het perspectief van getraumatiseerde mensen en ik beperk me tot mensen die door anderen zijn getraumatiseerd. Ook daar geldt dat ik alleen generaliserend kan spreken. Er komt nog bij dat ik niet voor of namens hen wil spreken. Ondanks bepaalde zaken die ik zelf heb meegemaakt, acht ik mij niet geschikt als woordvoerder voor getraumatiseerde mensen. Al is het maar omdat ook ik vandaag in een andere rol voor u sta. Ik ga om te beginnen opnieuw in op macht en het streven naar herstel.

Wat zou het betekenen voor getraumatiseerde mensen als zij hulp ontvangen van de machtige deskundige die uit is op hun herstel? Als ik het zo beschrijf, dan klinkt daar iets in door van een overeenkomst tussen de relatie waarin het trauma ontstond en de relatie waarin hulp wordt geboden. In beide gevallen is er sprake van een machtige dader - iemand die doet - en een onmachtig gemaakt slachtoffer - iemand die ondergaat. Soms wordt het slachtoffer gedwongen mee te doen, het perspectief van de dader over te nemen, of zelfs te willen wat er gebeurt. Dat kan tijdens de traumatiserende gebeurtenissen hebben plaats gevonden. Het kan paradoxaal genoeg herhaald of versterkt worden in de helpende relatie. De macht van de pastor of de hulpverlener en haar of zijn streven tot herstel zouden dan zelfs beschadigend kunnen werken.

We moeten zoeken naar een andere weg. In onderzoeken naar de ervaringen en behoeften van getraumatiseerde mensen komt steeds weer een aantal punten terug. Deze punten zou ik dan ook willen zien als centraal in het perspectief van getraumatiseerde mensen. Ze worden op allerlei manieren ingedeeld, bijvoorbeeld als vijf fundamentele belangen of behoeften: veiligheid, erkenning, ruimte, warmte en heelheid ⁷.

Veiligheid betreft de afwezigheid van dreiging en angst. Dat heeft alles te maken met het onderkennen van de machten van het kwaad, maar ook van de macht van de pastor of hulpverlener. De pastor die veiligheid wil bieden doet dat niet alleen tijdens het pastorale gesprek, maar schept de ruimte daarvoor in kerkdiensten, preken, en in de alledaagse contacten met anderen. De opstelling en houding van de pastor en de hulpverlener vergroot of verkleint de veiligheid - nog voordat er georganiseerd hulp of pastoraat is geboden. Veiligheid is er alleen als de pastor of hulpverlener eerlijk en open met de eigen macht omgaat en die slechts aanwendt om voor de gesprekspartner ruimte te scheppen.

Ruimte heeft dan ook te maken met het ontbreken van dwang en autoriteit. Hier wordt in de pastorale of hulpverleningsrelatie de eerste stap gezet van een hernieuwd menselijk bestaan. Niet door de analyse, diagnose of behandeling, maar door het benaderen van de ander als een volwaardig mens die respect verdient voor het overleven en die uitstekend in staat is uiteindelijk de verantwoordelijkheid voor het eigen leven te dragen. Ik weet wel dat dat soms in de praktijk nog een brug te ver is. Toch hecht ik aan dit principe dat de gesprekspartner beschikt over haar of zijn eigen leven. Mijn taak als pastor of

hulpverlener is vooral de ander zo serieus te nemen en te erkennen dat er ruimte ontstaat voor deze gezonde autonomie.

Erkenning betreft het serieus nemen van het gekwetst zijn. Dat betekent dat het geschonden zijn niet alleen een aanleiding is voor zo spoedig mogelijk herstel, maar ook betekenis in zichzelf mag hebben. Veel van de psychiatrische symptomen zijn te verstaan als gezonde - zij het op termijn disfunctionele - reacties op een absurde situatie. Erkenning betekent ook dat de hulp niet geïndividualiseerd wordt. Het gaat niet slechts om een individu met een tekort, maar ook om een context die het kwaad met zich mee draagt. Dat betekent dat het kwaad benoemd mag worden en dat er naast zorg voor het slachtoffer verzet is tegen de machten van het kwaad - of zo u wilt de demonen.

Warmte betreft de verbondenheid die met de autonomie nodig is. Samen scheppen ze de speelruimte van het gezonde leven met zichzelf en met anderen. Trauma beschadigt niet alleen het innerlijk van een mens, maar ook de relaties met anderen. Herstel heeft dan ook steeds met die twee kanten te maken.

Heelheid tenslotte betreft het verlangen naar integratie en genezing dat opkomt uit de ervaring van geschondenheid en verscheurd zijn. Heelheid kan niet zomaar worden gemaakt. Het is gratis, een gave die ontvangen kan worden wanneer de geschondenheid en fragmentatie wordt geaccepteerd als behorend bij het leven. Heelheid wordt ervaren wanneer de geschondenheid niet langer bevochten vocht, wanneer de wonden niet langer verjaagd worden.

In pastoraat en psychotherapie zullen we moeten uitgaan van deze basisbehoeften. Dat komt er ten diepste op neer dat we de ander blijven zien als waardevol en capabel mens. Niet dat we geloven dat de ander dat ooit weer zal worden. We gaan er van meet aan en permanent van uit dat de ander dat is. We leven mee in de worsteling om het herwinnen van de autonomie over het eigen bestaan en om het vinden van betekenisvolle relaties. Juist daarom blijven we staan in die worsteling en nemen we het bewind niet over.

HOPEN OP HERSTEL OF GELOVEN IN GEBROKENHEID

Misschien heb ik door mijn manier van zeggen de indruk gewekt dat de pastor of hulpverlener hoopt op herstel en dat de getraumatiseerde mens moet geloven in gebrokenheid. Als dat al zo is wil ik graag die indruk wegnemen. Ik heb wel aandacht gevraagd voor de verschillende posities en de gevolgen van onuitgesproken perspectieven. Maar zowel pastores en hulpverleners als getraumatiseerde mensen leven in de spanning tussen heelheid en verscheurdheid, tussen hopen op herstel en geloven in gebrokenheid.

Ik wil dat - juist theologisch - graag benaderen als een spanningsveld dat we niet te snel moeten willen oplossen. Wie niet hoopt op herstel zit gevangen in de gebrokenheid. Wie de gebrokenheid niet als uitgangspunt neemt weigert de erkenning die nodig is voor het herstel - of voor het kunnen leven met de

gebrokenheid. Ik heb zelf, juist door het aanvaarden van de onlijmbare brokstukken van het leven, iets leren zien van het heil.

Het is dus geen keuze tussen herstel en gebrokenheid. Niet voor niets zit er in de tweede helft van de titel nog een dubbelzinnigheid. Geloven in gebrokenheid. Dat kan verstaan worden als: midden in de gebrokenheid toch nog geloven. Dan vormt de gebrokenheid de duistere achtergrond waartegen het heil des te beter oplicht. Zo is de christelijke boodschap vaak verkondigd. Om bijvoorbeeld de genade beter te verkondigen werd de zonde benadrukt. Om de grootheid van God te laten zien werd de kleinheid van de mens beklemtoond. Enzovoorts. Het nadeel van die benadering - zeker in de ontmoeting met getraumatiseerde mensen - is dat het opnieuw hun onmacht en onterecht schuldgevoel bevestigt. Het is zoiets als de religieuze versie van het deficit-model.

Er is ook een andere betekenis. Geloven in gebrokenheid kan ook zijn een gelovig aanvaarden van de gebrokenheid. Het is het erkennen en valideren van het geschonden bestaan. Dat betekent dat de getraumatiseerde mens wordt gezien als iemand die er mag zijn - inclusief de merktekenen, de symptomen, of in bijbelse taal de stigmata. De wonden van het leven zijn dan geen probleem dat snel moet worden weggewerkt, maar een toegevoegde betekenis. Het gaat er niet om daar een positieve waarde aan toe te kennen, maar juist om het erkennen van de littekens die zijn opgedaan in de strijd met het kwaad. De verwondingen en het verzet, de beschadigingen en de overlevingsstrategieën kunnen dan positief serieus worden genomen.

Geloven in gebrokenheid heeft dan ook te maken met het onderkennen van de demonen. In de taal van de bijbel zijn de demonen de krachten van het duister⁸. Duivelse machten die de mens beklemmen en neerhalen, uit zijn op vernietiging. Het is een bijbels beeld dat heel scherp aangeeft wat er bij getraumatiseerde mensen gebeurt. De machten van het kwaad hebben bezit genomen van het land, van de ziel. Ze hebben de grens overschreden, zijn binnengedrongen in het land, hebben de ziel ontwijd. Zoals Psalm 79 het zingt: 'O God nu zijn de heidenen gekomen, hebben uw erfdeel in bezit genomen, uw huis ontwijd, hebben uw stad van vrede geplunderd en verbrand, uw volk vertreden.' De weg van bevrijding uit deze boze machten is steeds weer dat de machten bij de naam genoemd worden. Het kwaad wordt aan het licht gebracht. En de mens die bezet gebied is geworden, de bezetene, wordt als mens in het licht gezet en erkend: 'O Heer, wij zijn het volk door U verkoren.'

De bijbelse taal van de machten en demonen is lang in onbruik geweest. Terecht, omdat ze vaak stigmatiserend werkte. De psychotherapeutische taal was een hele bevrijding. Ineens was men niet meer bezeten van duivelse machten, maar had men een aantoonbare psychische stoornis. Achter die verschuiving moeten we niet terug willen. Vandaag de dag zie ik echter een ander probleem, en juist daar meen ik dat de taal van de machten en demonen ons verder kan helpen. De taal van psychiatrische labels en diagnosestelling werkt in onze moderne

vertechniseerde cultuur wellicht even stigmatiserend als het woord bezetenheid in de magische eeuwen.

Het is ook versluisend. Ik heb in het voorbijgaan al iets gezegd over de schijnbaar objectieve beschrijving van psychodiagnostische labels. Mensen hebben een dissociatieve identiteitsstoornis, een borderline syndroom of een post-traumatische stress stoornis. Drie gebruikelijke labels voor getraumatiseerde mensen⁹. Alleen de laatste verwijst rechtstreeks naar een trauma. Voor alle drie geldt echter dat de beschrijving van de stoornis bij de getraumatiseerde mens wordt gehouden. Wat ontbreekt is een ethische notie, een erkenning van het kwaad, en het besef dat wat wij een stoornis noemen juist de reactie op een gestoorde situatie of een gestoord systeem is. Juist daar kan het bijbelse beeld van de demonische machten ons nieuw zicht geven op de aard van het trauma.

Ik moet gaan afronden. In het programmaboekje zijn meer vragen toegezegd dan ik nu kan bespreken. 'Hoe kunnen wij, denkend vanuit het perspectief van degene die slachtoffer of overlevende van een trauma is, ons theologisch verhouden tot thema's en geloofswaarden als...?' Ik ben feitelijk niet veel verder gekomen dan: Hoe kunnen wij denken vanuit het perspectief van ... Ja, ik heb het wel over macht gehad, over kwaad en demonen, maar schijnbaar in een andere zin dan het was aangekondigd. Eigenlijk ben ik ook niet de geschikte persoon voor deze vragen. Wat ik u graag vanmorgen wil meegeven is een andere vraag: hoe gaat uw getraumatiseerde gesprekspartner zelf om met dergelijke thema's en geloofswaarden? Wat betekenen macht, onmacht en almacht voor haar? Hoe denkt hij over het kwaad en het verzet daartegen? Wat gebeurt er als zij een preek over vergeving hoort? Wat is het herstel waar hij zelf naar verlangt en hoeveel ruimte kan er zijn voor zijn gebrokenheid?

Theologie vanuit het perspectief van getraumatiseerde mensen... Vraag het ze maar. Ze mogen voor zichzelf spreken.

-
- ¹ A.K. Schuurman, M.H.F. van Uden & J.Z.T. Pieper (1999) Meer licht op levensbeschouwing in therapie. Een kwalitatief onderzoek naar levensbeschouwing onder GLIAGG- en RIAGG-therapeuten. *Psyche en Geloof* 10 (2), 100-115. De vierde optie (begeleidend) is een uitbreiding van een indeling van J.H.N. Kerssemakers.
  - ² D.S. Browning (1987) *Religious thought and the modern psychologies. A critical conversation in the theology of culture*. Philadelphia: Fortress.
  - ³ K.J. Gergen (1994) *Realities and relationships. Soundings in social constructionist*. Cambridge (MS): Harvard University Press. H. Luther (1992) *Religion und Alltag; Bausteine zu einer Praktischen Theologie des Subjekts*. Stuttgart: Radius.
  - ⁴ F. Baird (1996) A narrative context for conversations with adult survivors of childhood sexual abuse. *Progress. Family Systems Research and Therapy* 5, 51-71.
  - ⁵ Zie bijvoorbeeld J.H.M.. Ettema (1998) *Verborgen taal, verborgen tekens. Semiotische benaderingen van taal in relatie met psychopathologie*. Groningen n.u..
  - ⁶ R.R. Ganzevoort (1997) De zin van het geschonden lichaam. Lichamelijkheid en pastoraat. *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 97(4) 168-177.

-
- 7 A.L. Veerman (1998) *Bang voor God. De contouren van de gekwetste mens aan de hand van een onderzoek naar de pastorale behoeften van vrouwen die in hun jeugd slachtoffer zijn geworden van seksueel misbruik*. Kampen: doctoraalscriptie. Vgl. R.R. Ganzevoort & A. Veerman (ter perse) *Geschonden lichaam. Pastorale gids voor gemeenten die geconfronteerd worden met seksueel geweld*. J.L. Herman (1996) *Trauma en herstel. De gevolgen van geweld - van mishandeling thuis tot politiek geweld*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- 8 W. Wink (1984) *Naming the powers The language of power in the New Testament*. Philadelphia: Fortress
- 9 N. Drayer (1996) Trauma, persoonlijkheidsstoornissen en andere psychiatrische diagnoses. *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* 96 (11) 1134-1152.